พินิจสังคมท่องถิ่นผ่านรหัสวัฒนธรรมในภาพวาดบนผ้าผะเหวดอีสาน

ผ้าผะเหวดคือผ้าผืนยาวที่ถูกแต้มสีวาดเป็นเรื่องราวบอกเล่าความเชื่อแบบพุทธฉบับพื้นถิ่นอีสาน ซึ่งจะพบถูกแขวนรอบศาสนสถานอวดโฉมในทุกเทศกาลงานบุญประเพณีทางศาสนาประจำเดือน 4 ตามตำราฮีต 12 คอง 14 ที่เรียกว่า “บุญผะเหวด-งานเทศมหาชาติ” ที่ถือว่าเป็นงานบุญที่จัดขึ้นเพื่อรำลึกถึงคุณความดีอันยิ่งใหญ่ โดยคำว่า “ผะ-เหวด” เขียนตามสำเนียงพูดท้องถิ่นที่เพี้ยนมาจากคำว่า “พระเวส” หรือพระเวสสันดรในนิทานชาดกนั่นเอง ภาพวาดบนผืนผ้าเหล่านี้ไม่เพียงทรงคุณค่าในฐานะชิ้นงานศิลปะที่รุ่มรวยไปด้วยภูมิปัญญาของศิลปินพื้นบ้านเท่านั้น หากแต่เมื่อพินิจพิจารณาผ่านแว่นการศึกษาทางคติชนวิทยาจะพบว่า ภาพที่เล่าเรื่องพระเวสสันดรชาดกเรื่องเดียวนี้ กลับมีการซ่อนรหัสวัฒนธรรมที่บ่งบอกอัตลักษณ์เฉพาะตัวของแต่ละชุมชนเอาไว้อย่างแยบยล ภาพของชูชก พระเวสสันดร หรือตัวละครต่าง ๆ ที่ปรากฏบนผืนผ้าถูกประกอบสร้างขึ้นผ่านจินตนาการของคนท้องถิ่นจึงสามารถทำหน้าที่ในการเป็นวัตถุบันทึกและส่องสะท้อนค่านิยมจักรวาลทัศน์และมุมมองของสังคมในพื้นที่ในแต่ละช่วงเวลาเอาไว้ได้อย่างดีอีกด้วย

ความพยายามในการถอดรหัสวัฒนธรรมในภาพผะเหวดอีสานนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยด้านคติชนวิทยา ที่ศึกษาภาพวาดที่ปรากฏบนผืนผ้าผะเหวดอีสานแบบม้วนยาวจาก 10 ชุมชน คือ ชุมชนอีสาน 10 แห่ง ชุมชนชาติพันธุ์ผู้ไท 2 แห่ง และชุมชนลาว ณ นครเวียงจันทน์ 1 แห่ง โดยมองผ้าผะเหวดอีสานในฐานะที่เป็นงานศิลปะพื้นบ้าน (Folk Arts) ที่เหมือนโลกหลายใบที่ช่างพื้นบ้านสร้างขึ้นทับซ้อนกันอยู่ โดยช่างได้แรงบัลดาลใจจากนิทานเรื่องผะเหวดสันดรชาดก จากจินตนาการของตนเองและจากความทรงจำในวิถีสังคมและวัฒนธรรม ภาพวาดทุกชุดมีความหมายที่ตีความได้หลายระดับทั้งความหมายตรงและความหมายแฝงที่เหมือนการเล่นซ่อนหา เช่นภาพวาดกัณฑ์ทศพร เป็นภาพแสดงอำนาจของพระอินทร์ที่ให้พรสิบประการตามคำขอของพระนางผุสดี ความหมายโดยตรงคือการบอกเล่าความปรารถนาสิบประการของผู้หญิง แต่ความหมายแฝงคือล้อเลียนการเสพย์สุขทางสายตาบนเรือนร่างที่งามราวเทพสร้างให้เป็นเรือนร่างของผู้หญิง การให้ความหมายเป็นการถอดรหัสวัฒนธรรมสายตาที่ทบทวนการรับรู้และการเข้าใจในนิทานชาดกเรื่องที่สำคัญที่สุด ซึ่งทำหน้าที่นิทานศักดิ์สิทธิ์ในประเพณีบุญผะเหวดหรือบุญใหญ่ของชาวอีสาน ผลการศึกษาอธิบายข้อค้นพบในประเด็นต่อไปนี้

1) รูปลักษณ์ผ้าผะเหวดอีสาน
2) การเล่าเรื่องด้วยอนุภาคเหตุการณ์
3) ชุมชนและบุคคลตามจินตนาการแบบท้องถิ่น
4) การต่อสู้ด้านอุดมการณ์ในนิทานผะเหวดสันดรอีสาน
5) บรรทัดฐานทางสังคม
6) ความอนาจารในผ้าวาดภาพผะเหวด

7) ความหมายเชิงสัญญะของตัวละคร
8) ความเปลี่ยนแปลงของผ้าผะเหวด
9) การสร้างพิพิธภัณฑ์ผ้าวาดภาพผะเหวด

1. รูปลักษณ์ผ้าผะเหวดอีสาน

เมื่อสำรวจผ้าผะเหวดอีสานแบบผ้าวาดม้วนยาว สามารถพบได้ในชุมชนขนาดใหญ่ระดับตำบล เป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็งคือมีวัดหลายแห่ง มีพระเณรบวชเรียนอย่างต่อเนื่อง มีพระเถระที่ใส่ใจเรียนรู้การอ่านใบลาน มีมรรคทายก มีผู้ใหญ่บ้าน มีชาวบ้านที่ให้ความสำคัญแก่จารีตประเพณีที่เรียกว่าฮีตสิบสอง โดยให้ความสำคัญมากที่สุดแก่ประเพณีบุญผะเหวดซึ่งเรียกว่าประเพณีบุญใหญ่

ผ้าผะเหวดอีสานแบบม้วนยาวเป็นผลงานพุทธศิลป์ที่เขียนเล่าเรื่องเวสสันดรชาดก เป็นภาพวาดที่ใช้ประกอบการเทศน์ผะเหวด ใช้ในพิธีเชิญพระเวสสันดรเข้าเมืองและใช้ประดับรอบศาลาการเปรียญหรือศาลาโรงธรรมในประเพณีบุญผะเหวดซึ่งเรียกว่าบุญเดือนสี่หรือบุญมหาชาติ ผ้าผะเหวดแบบโบราณพบได้ทั้งในชุมชนผู้ไทและชุมชนอีสาน ความงามด้านศิลปะพื้นบ้านในผ้าผะเหวดมีระดับที่แตกต่างกัน ซึ่งนักวิชาการด้านจิตรกรรมปัจจุบันนิยมและยกย่องศิลปร่วมสมัยและศิลปของอารยชนที่เรียกว่างานวิจิตรศิลป์มากกว่าศิลปกรรมของชาวบ้าน (Folk Art)

การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยคัดสรรผ้าผะเหวดม้วนยาวจาก 13 ชุมชนในภาคอีสานและจากวัดศรีชมชื่นสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวมาศึกษาบทบาทหน้าที่ของผ้าผะเหวดม้วนยาว ผลพบว่าผ้าผะเหวดสามผืนจากสามชุมชนมีคุณค่าทั้งทางด้านความงามและความรู้ เป็นผ้าผะเหวดจากชุมชนผู้ไท 2 แห่งและชุมชนอีสาน 1 แห่ง ลักษณะเป็นศิลปะแบบจารีตเป็นภาพสองมิติแบนๆ ส่วนผ้าผะเหวดอีกสิบผืนมีลักษณะเป็นภาพสีน้ำสามมิติแบบจิตรกรรมร่วมสมัยซึ่งเป็นพุทธพานิชย์ผลิตจากกรุงเทพฯ มีจำหน่ายในร้านสังฆภัณฑ์ทั่วไปและพบเกือบทุกชุมชนระดับตำบล ภาพผะเหวดสองมิติแบน ๆ เป็นภาพวาดสีน้ำมีลักษณะเรียบง่ายแบบพื้นบ้านไม่มีการปรุงแต่งด้านเทคนิค ช่างวาดอย่างอิสระ มีความรู้สึก มีจินตนาการ มีชีวิตจริงแบบพื้นบ้านแสดงผ่านฉากผ่านการแต่งกายผ่านประเพณีพิธีกรรมและผ่านงานรื่นเริง จุดมุ่งหมายของการวาดภาพผ้าผะเหวดคือเพื่อสนองประโยชน์ใช้สอยและประกอบการเล่าเรื่อง การเทศน์ การสอนหลักธรรมเป็นหลักใหญ่และเพื่อตกแต่งสถานที่เป็นหน้าที่รอง ช่างวาดมีศรัทธาเป็นพื้นฐานในการสร้างงานและได้รับค่าตอบแทนจากผู้ว่าจ้างให้วาดซึ่งมีศรัทธาในหลักธรรมคำสอน และเชื่อว่าการสร้างภาพผะเหวดได้อานิสงส์เช่นเดียวกับการฟังธรรม

ผ้าผะเหวดแบบม้วนยาวในการศึกษาครั้งนี้มีขนาดกว้างประมาณ 1 เมตร และมีขนาดยาวประมาณ 13-30 เมตร การวาดภาพจะวาดเป็นช่องตามแนวนอน ผ้าผะเหวดขนาดสั้นที่สุดมีพื้นที่ประมาณ 13 ช่อง ขนาดยาวที่สุดประมาณ 18 ช่อง แต่ละช่องความยาวไม่เท่ากันขึ้นอยู่กับเหตุการณ์ที่บรรจุอยู่ในแต่ละช่อง หนึ่งเหตุการณ์เรียกว่าหนึ่งอนุภาค ภาพวาดที่เป็นภาพ

สามมิติจะวาดเต็มกรอบภาพ เป็นภาพขนาด 6 นิ้วขึ้นไป ประกอบด้วยภาพวาดทั้งหมด 13 ช่อง หรือ 13 กัณฑ์ ภาพวาดที่เป็นภาพสองมิติแบน ๆ วาดหลายอนุภาคในหนึ่งกรอบภาพวาดเต็มพื้นที่เต็มโครงสร้าง ขนาดภาพทั้งคนทั้งสิ่งมีชีวิตทั้งอมนุษย์และสิ่งของมีขนาดเล็กประมาณ 2 นิ้ว ภาพแนวนี้เป็นฝีมือของช่างพื้นบ้าน มีลักษณะคล้ายภาพวาดลายเส้นแบบโบราณที่ปรากฏในฝาผนังถ้ำและที่หน้าผาโดยทั่วไปเชื่อว่าเป็นภาพเขียนก่อนประวัติศาสตร์ โครงสร้างของนิทาน ผะเหวดสันดรเขียนเป็นโครงสร้างนิทานหรือไวยากรณ์นิทานได้ดังนี้

แบบที่ 1 เป็นโครงสร้างนิทานที่ยาวที่สุดประกอบด้วย 1) พระมาลัยรับดอกบัวบูชา+พระมาลัยและพระอินทร์นำดอกบัวบูชาพระธาตุเกศเกล้าจุฬามณี+พระพุทธองค์โปรดพระญาติพระวงศ์+เทศน์สังกาส+นิทานผะเหวดสันดร+พระมาลัยหรือพระพุทธองค์เสด็จโปรดสัตว์นรก

แบบที่ 2 พระมาลัยและพระอินทร์นำดอกบัวบูชาพระธาตุเกศเกล้าจุฬามณี+นิทานผะเหวดสันดร

แบบที่ 3 นิทานผะเหวดสันดร โครงสร้างของนิทานคืออะไร ศิราพร ณถลาง (2544) อธิบายว่า หมายถึงสิ่งที่กำหนดความเป็นนิทานแต่ละประเภท ซึ่งประกอบด้วยพฤติกรรมหลักของตัวละครที่นำมาเรียงร้อยต่อกันอย่างมีระบบสัมพันธ์กัน การศึกษาโครงสร้างของนิทานวางอยู่บนความเชื่อที่ว่านิทานในแต่ละวัฒนธรรมมีกฎในการดำเนินเรื่องของตนเอง (Self-regulation) เช่นเดียวกับที่ภาษาแต่ละภาษามีไวยากรณ์เป็นของตนเอง โครงสร้างของนิทานจะสะท้อนความคิดระบบคิดและวัฒนธรรมของเจ้าของนิทาน

เมื่อพิจารณาโครงสร้างนิทานในผ้าผะเหวดแบบที่ยาวที่สุด ความคิดที่กำกับเนื้อหาของนิทาน คือความคิดเรื่องนรกภูมิ มนุสสภูมิ สวรรค์ภูมิ อันได้รับอิทธิพลจากไตรภูมิพระร่วง ภาพวาดตอนต้นเรื่องส่วนที่เป็นปรารภเหตุการเล่านิทานผะเหวดสันดร พระมาลัยและพระพุทธเจ้าเป็นตัวแทนของพุทธศาสนามีสถานภาพสูงส่งกว่าพระอินทร์และเทวดาบนสวรรค์ แม้ตอนจบในนรกภูมิพระมาลัยและพระอินทร์ก็มีสถานภาพเทียบเท่าเทพเจ้าผู้ปลดปล่อยบาปและความทุกข์ให้กับผู้ทำผิดศีลในโลกมนุษย์ โครงสร้างนิทานที่กำกับภาพวาดผ้าผะเหวดคือความเชื่อเรื่องสวรรค์ภูมิ มนุสสภูมิและนรกภูมิ นิทานเรื่องผะเหวดสันดรประกอบด้วยอนุภาคย่อยที่เสนอตัวอย่างพฤติกรรมที่นำสู่สวรรค์ภูมิและนรกภูมิ เป็นแก่นแกนของเรื่องซึ่งไม่ตรงกับแก่นเรื่องในตัวบทลายลักษณ์ด้านวรรณกรรม และด้านกลอนเทศน์ผะเหวดที่มุ่งเน้นนิพพานหรือการหลุดพ้น ความแตกต่างของแก่นเรื่องแสดงว่าการเขียนภาพผะเหวดของแต่ละชุมชน เป็นสิ่งที่แสดงถึงการคิดต่างอย่างมีเสรีภาพแหวกจากแนวคิดของศูนย์กลางทางการเมืองทางศาสนาทางเศรษฐกิจในเขตนครและเขตเมือง

ส่วนภาพผะเหวดแบบที่สอง ประกอบด้วยภาพพระมาลัยขึ้นไปไหว้พระเกศเกล้าจุฬามณีบนสวรรค์พร้อมกับพระอินทร์และเทวดาคู่กับภาพผะเหวด 13 กัณฑ์ โครงสร้างนิทานแนวนี้แสดงความเชื่อว่าการทำบุญ การบำเพ็ญปรมัตถทานหรือมหาทานเป็นปัจจัยนำไปสู่สวรรค์ ภาพวาดวิถีนี้ไม่กล่าวถึงนรกภูมิ ขนาดของภาพเน้นตัวละครโดยวาดเป็นภาพขนาดใหญ่

แสดงพฤติกรรมและเล่าเรื่องราว แต่ภาพไม่สร้างความรู้สึกไม่สร้างจินตนาการ ภาพวาดมีลักษณะแข็งที่อเช่นเดียวกับโครงสร้างของภาพวาดแนวที่สามที่ไม่กล่าวถึงสวรรค์และนรก บอกเล่าเรื่องราวเฉพาะนิทานผะเหวดสันดรเท่านั้น เป็นการวาดโดยประหยัดวัสดุเพื่อวางจำหน่ายโดยเฉพาะ ผู้วาดดูเหมือนขาดศรัทธาในการสร้างงานในหนึ่งภาพจะบรรจุเหตุการณ์หนึ่งอนุภาคเท่านั้น การวาดแนวนี้คล้ายกับการวาดจิตรกรรมฝาผนังประดับรอบศาลาโรงธรรม ซึ่งมีขนาดกว้างยาวใหญ่และมุ่งสอนพุทธศาสนาหลายเรื่องมีทั้งศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ ศาสนธรรม ประดับรอบศาลาโรงธรรม โครงสร้างเฉพาะนิทานผะเหวดสื่อความคิดเรื่องอนิจลักษณ์ความเปลี่ยนแปรของชีวิตและการให้ทานไม่ยึดติดในทรัพย์สินทั้งปวง

2. การเล่าเรื่องด้วยอนุภาคเหตุการณ์

ภาพผะเหวดในฐานะพุทธศิลป์ที่มีทั้งการวาดแบบผ้าพระบฏและแบบผ้าม้วนยาว แบบภาพพิมพ์และจิตรกรรมฝาผนังหรือฮูปแต้ม งานจิตรกรรมทุกรูปแบบมีหน้าที่สำคัญหลายประการ คือเป็นภาพประกอบการเล่านิทานเรื่องผะเหวดสันดรให้เข้าใจง่ายให้เห็นเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน นอกจากนี้ยังใช้ประดับศาลาโรงธรรมและใช้กั้นมุงสนามกลางแจ้งให้เป็นคีรีวงกตหรือเขาวงกต ซึ่งเป็นที่ประทับของพระเวสสันดรขณะที่บำเพ็ญพรตเป็นดาบส ภาพผะเหวดม้วนยาวกรณีนี้ทำหน้าที่คล้ายฉากส่วนบทบาทแฝงเร้นที่สำคัญรองลงมา เกิดจากฝีมือของช่างวาดที่มีความสามารถสูง คุณภาพของภาพวาดเทียบได้กับวิจิตรศิลป์ เส้นและปลายพู่กันที่ระบายในพื้นผ้าสามารถสร้างอารมณ์สะเทือนใจเกิดเป็นรสมหัศจรรย์ตามเนื้อเรื่อง โดยเฉพาะภาพแนวอีโรติกในกัณฑ์ชูชก กัณฑ์มหาพน กัณฑ์มหาราช และกัณฑ์เพิ่มตอนพระมาลัยหรือพระพุทธเจ้าท่องแดนนรก ภาพแนวอีโรติกเหล่านี้ปรากฏเฉพาะฝีมือช่างพื้นบ้านอีสาน

ภาพผะเหวดที่มีอนุภาคเหตุการณ์อนุภาคเดียว ปรากฏในกัณฑ์ทศพร กัณฑ์จุลพล กัณฑ์มหาพน กัณฑ์วนปเวศน์และสักติกัณฑ์ ภาพผะเหวดที่มีอนุภาคเหตุการณ์หลายภาพหลายอนุภาคได้แก่ปรารภเหตุการเล่าเรื่องผะเหวดสันดร กัณฑ์หิมพานต์ ทานกัณฑ์ กัณฑ์ชูชก กัณฑ์มัทรี นครกัณฑ์ กัณฑ์เพิ่มคือพระพุทธองค์หรือพระมาลัยโปรดสัตว์นรก กัณฑ์ที่มีหลายอนุภาคเหตุการณ์คือ 3-7 อนุภาคคือ กัณฑ์มหาราช ความหลายอนุภาคของกัณฑ์นี้ส่งผลต่อการตีความแก่นหลักของเรื่องผะเหวดสันดร ภาพประกอบด้วยชูชกนำสองกุมารหลงทางสู่กรุงสีพี พระเจ้ากรุงสญชัยไถ่ตัวหลานทั้งสองจากชูชก ชูชกบริโภคอาหารจำนวนเจ็ดอย่างอย่างละเจ็ดหม้อ ชูชกธาตุไฟแตกตาย พระสงฆ์ เณร อำมาตย์ ชาวบ้าน ทำพิธีส่งสกานหรือเผาศพชูชก ชาวบ้านฉลองเล่นรื่นเริงในงานศพชูชก ภาพลักษณ์ของชูชกในกัณฑ์นี้เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ความมั่งมีไม่อดอยาก ไม่ได้ตายเพราะทุกข์แต่ตายเพราะเสพสุขอย่างมหัศจรรย์ จึงมีผู้ศรัทธาบูชาเหรียญรูปชูชกเพื่อหวังผลความมั่งมีร่ำรวยเป็นสุข

ลำดับเรื่องราวจากภาพผ้าผะเหวดม้วนยาวที่สุดมีดังนี้

1) พระพุทธองค์โปรดพระญาติพระวงศ์

2) มานพถวายดอกบัว

3) พระมาลัยนำพระอินทร์และเทวดาไปไหว้พระธาตุเกศแก้วจุฬามณีบนสวรรค์
4) นางผุสดีขอพรสิบประการจากพระอินทร์
5) พราหมณ์เมืองกลิงคราษฎร์ขอช้างปัจจัยนาเคนทร์
- พราหมณ์ขี่ช้างกลับเมือง ชาวสีพีชี้หน้าด่าว่าพราหมณ์
6) อำมาตย์ฟ้องพระเจ้าสัญชัยเรื่องพระเวสสันดรให้ทานช้างให้ขับออกจากเมือง
- พราหมณ์ขอม้าเทียมราชรถ
7) พราหมณ์ขอราชรถ
- สี่กษัตริย์ดำเนินสู่เขาคีรีวงกต
8) ชูชกนำนางอมิตดามาสู่เรือน
- ชูชกเล้าโลมนางอมิตดา
- นางพราหมณีด่าว่าทุบตี แสดงกิริยาหยาบคายต่อนางอมิตดา
9) พรานเจตบุตรถูกชูชกหลอก
- พรานเจตบุตรยิงชูชกด้วยธนู
10) พระอัจจุตฤาษีชี้ทางแก่ชูชก
11) สองกุมารซ่อนตัวในสระบัว
- พระเวสสันดรกรวดน้ำให้ทานสองกุมาร
- ชูชกจูงสองกุมารไป
- ชูชกหกล้มสองกุมารวิ่งหนี
12) นางมัทรีขอทางจากเสือโคร่ง
- นางมัทรีตามหาสองกุมาร
- นางมัทรีสลบ
13) พราหมณ์แปลงขอนางมัทรี
- เทวดานำรักษาสองกุมาร
14) ชูชกนำสองกุมารหลงทางสู่กรุงสีพี
- พระเจ้าสญชัยไถ่ตัวสองกุมาร
- ชูชกกินอาหารเจ็ดหม้อเจ็ดไห
- ชูชกท้องแตกตาย
- พิธีเผาศพชูชก
- งานงันศพ (ฉลอง) ชูชก
15) พระเจ้าสญชัยคัดเลือกช้างม้าเพื่อไปอัญเชิญพระเวสสันดรเข้าเมือง
- ขบวนช้างม้าไปยังเขาคีรีวงกต
- ขบวนมหรสพฉลองหกกษัตริย์เข้าเมือง
16) พระพุทธองค์โปรดเปรตในนรก
- ยมบาลไต่สวนความผิดของคนชั่ว

- การลงโทษผู้ผิดศีลห้าข้อ
- ภาพอีโรติก (Erotic) ลงโทษผู้ผิดศีลข้อสาม เปรตเปลือยกาย

เมื่อพิจารณาภาพผะเหวดม้วนยาวแบบสองมิติแบน ๆ แนวจารีต ช่างวาดได้เพิ่มเติมเรื่องราวซึ่งเป็นคติความเชื่อและเป็นวิถีจริยธรรมที่เป็นบรรทัดฐานสำคัญของชีวิตประจำวัน คือ เรื่องการลงโทษคนชั่ว การให้รางวัลคนดี และได้แสดงความเชื่อมั่นในบารมีของพระพุทธเจ้า บารมีของพระอรหันต์คือพระมาลัย ซึ่งเป็นศาสนบุคคลในประเพณีท้องถิ่น นับได้ว่าชุมชนท้องถิ่นที่เป็นเจ้าของผ้าผะเหวดสามารถประกอบสร้างทั้งพุทธศิลป์คือภาพวาดในผ้าขนาดยาว ๆ และสามารถต่อเติมวรรณศิลป์ที่เป็นเรื่องเล่าตามคตินิยมของชุมชนโดยไม่ติดกรอบประเพณีบุญผะเหวดแบบวัฒนธรรมหลวง นอกจากนี้ภาพวาดบางผืนมีการผนวกกัณฑ์และตัดทอนบางกัณฑ์ เช่น ผนวกกัณฑ์จุลพนกับมหาพน หรือตัดทอนกัณฑ์วนปเวศน์และสักติกัณฑ์ การเรียงร้อยเรื่องแบบนี้คล้ายกับการเทศน์ผะเหวดในปัจจุบัน ที่รวบรัดตัดตอนเนื้อเรื่องเพื่อประหยัดเวลาให้การทำบุญผะเหวดให้เสร็จโดยเร็ว เพราะต้องการเวลาไปทำงานอื่นในชีวิตประจำวันและผู้ฟังเทศน์มีศรัทธาน้อยลง การทำบุญเป็นไปเพื่อสืบทอดประเพณีฮีตสิบสองโดยขาดสำนึกทางศาสนาอย่างเข้าถึงแก่นแกนของความหมายหรือปรัชญาธรรม

3. ชุมชนและบุคคลตามจินตนาการแบบท้องถิ่น

ประเพณีบุญผะเหวดและการวาดภาพผะเหวดมีทั้งในวัฒนธรรมหลวงและวัฒนธรรมผ้าผะเหวดแบบม้วนยาว 12 ชุด มาจากชนบทใกล้ชานเมือง ยกเว้นผ้าผะเหวดชุดของลาวเท่านั้นที่มาจากวัดศรีชมชื่นนครหลวงเวียงจันทน์ ผ้าผะเหวดทุกชุดให้ความสำคัญแก่ต้นไม้ซึ่งกลายเป็นฉากที่สำคัญกว่ารูปหรือจุดสนใจถึง 10 กัณฑ์ ได้แก่ วนปเวศน์ ทานกัณฑ์ ชูชก จุลพน มหาพน กุมาร มัทรี สักติ มหาราช ฉกษัตริย์ มีเพียง 2 กัณฑ์เท่านั้นที่จุดเน้นอยู่ที่ตัวละครคือทศพรและพิมพานต์ ช่างวาดสามารถเขียนต้นไม้ได้อย่างสมจริงได้อย่างสดชื่น ภาพวาดมีความเขียวขจีในความอ่อนหวานของเส้นและฝีแปรงที่แต่งแต้มพุ่มไม้ โดยเฉพาะภาพจากชุมชนผู้ไททั้งสองแห่ง ชุมชนอีสานอำเภอตระการ ชุมชนลาวเมืองเวียงจันทน์ ช่างไม่ปล่อยให้มีพื้นที่ว่างเลยทุกแห่งมีต้นไม้ใหญ่กิ่งก้านใบเป็นทรงพุ่ม ภูมิประเทศที่มีสีเขียวของต้นไม้เป็นหลักนี้คล้ายกับภูมินิเวศของชุมชนชาวนาในฤดูฝน ความแห้งแล้งไม่ปรากฏในฉาก บ่อน้ำในภาพบางชุดเป็นบึงเป็นสระเป็นบ่อบาดาล ใต้ต้นไม้มีนก มีกวาง มีหมูป่า มนุษย์และสัตว์และต้นไม้อยู่ร่วมกัน โดยมีป่าไม้เป็นหลักให้ชีวิตอื่นอาศัย สอดคล้องกับชุมชนเข้มแข็งทุกแห่งต้องมีป่าชุมชน มีทุ่งหญ้า มีดอนปู่ตาให้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน แต่ความเจริญเติบโตของเมืองความเติบโตของการสร้างเขื่อนสร้างถนนหลังปี พ.ศ. 2500 ลดทอนความสมบูรณ์ของป่าไม้ของธรรมชาติให้ลดน้อยลง เช่นเดียวกับภาพผะเหวดแบบสามมิติที่วาดคนวาดวัตถุเต็มพื้นที่ ฉากวังต้นไม้ใหญ่บดบังชีวิตในป่าทั้งที่ชีวิตตัวละครอยู่กลางแมกไม้สรรพสัตว์มากมาย ผ้าผะเหวดแนวนี้ไม่สามารถปลูกฝังสำนึกรักธรรมชาติได้อีกต่อไป นอกจากนี้ยังมีป่าในจินตนาการคือป่าหิมพานต์ในกัณฑ์มหาพนและกัณฑ์มัทรี ต้นไม้และดอกไม้ในป่าหิมพานต์คือต้นนารีผลที่มีรูปร่างทรวดทรงเป็น

สาวน้อยหน้าแฉล้ม มีกินรี มีกินนร มีเทพบุตร มีสระโบกขรณี มีกวาง มีนกอาศัยอยู่ร่วมกัน ภาพแบบนี้สร้างสำนึกเชิงบวกในระบบนิเวศได้เป็นอย่างดี

ส่วนภาพบุคคลในผ้าผะเหวดเป็นภาพที่แสดงความต่างของชนชั้น คือชนชั้นสูง ชนชั้นกลาง และชั้นสามัญ ความเป็นชนชั้นแสดงผ่านรูปร่าง การแต่งกาย พฤติกรรมและตำแหน่งของภาพและฐานะของตัวละคร ชนชั้นสูง ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระอรหันต์ กษัตริย์ พระอินทร์ เทวดา ชนชั้นกลาง ได้แก่ เจ้าเมือง อำมาตย์ ทหาร ชนชั้นสามัญ ได้แก่ พราหมณ์ นางพราหมณี ชาวเมือง ชาวบ้าน

ภาพวาดชนชั้นสูงในผ้าผะเหวด ภาพกษัตริย์ ภาพพระอินทร์ ภาพเทวดาเหมือนกันทั้งรูปร่างและการแต่งกาย คือรูปร่างดีไม่อ้วนไม่ผอม ใบหน้ารูปไข่ผิวพรรณผ่องใสไม่หม่นหมอง แต่งกายแบบท้าวพระยาในละครนอกละครในและลิเก สิ่งที่บ่งบอกความเป็นชนชั้นสูงต่างจากชนชั้นอื่นคือการสวมชฎาสวมมงกุฎสวมสังวาลย์ประดับร่างกายส่วนบน กษัตริย์ชายนุ่งผ้าโจงกระเบนส่วนกษัตริย์หญิงนุ่งผ้าถุงห่มสไบมีเครื่องประดับรอบคอรอบแขนรอบเอว

ภาพวาดทหารเป็นภาพที่ช่างแต่ละชุมชนมีจินตนาการต่างกันตามกาลเทศะ ภาพส่วนใหญ่ทหารนุ่งกางเกงคลุมเข่า สวมเสื้อแขนยาว สวมหมวก บางภาพถือดาบยาว ส่วนภาพทหารที่ทันสมัยที่สุดพบในภาพผะเหวดจากอำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น แต่งกายเหมือนกับทหารราชวัลลภสวนสนามแบกปืนยาวในงานพระราชพิธี

ภาพพราหมณ์ไม่ว่าพราหมณ์ชูชก พราหมณ์ผู้ขอช้างปัจจัยนาเคนทร์ พราหมณ์ผู้ขอม้าขอราชรถ ล้วนแต่งกายอย่างสมถะ มีผ้านุ่งเฉพาะท่อนล่างนุ่งเหน็บเตี่ยวแบบนุ่งผ้าขาวม้า ตอนบนมีผ้าแพรพาดเฉียงไหล่ ผมยาวเกล้ามวยไว้ท้ายทอย การแต่งกายเช่นนี้เป็นแบบที่ผู้สูงวัยนุ่งห่มเมื่ออยู่บ้านเรือ แต่ในผ้าผะเหวดพราหมณ์ทุกคนแต่งกายเช่นนี้ในพื้นที่ทางสังคมที่เป็นพื้นที่สาธารณะแม้เมื่อเฝ้ากษัตริย์ ในตัวบทวรรณกรรมกษัตริย์แนะนำให้แต่งกายมอมแมมหม่นหมองเพื่อบรรลุประโยชน์ในการขอบริจาคทานและเพื่อแสดงว่ามาจากป่าจากชนบท

> “กตวา กระทำตนให้หม่นหมองด้วยผงธุลี
> เพื่อให้มีสัญญาว่ามาแต่เขตอรัญรัฐ
> ……
> ดั่งนี้ ดูราพราหมณ์ทั้งหลาย
> ตุมฺเห อันว่าท่านทั้งหลาย
> ปรุสฺหกจฺฉนขโลมา มีขนลักแฮ้แลเล็บมือยาว
> ปงฺกทนฺตา มีแข้วอันขาว แลมีหัวอันกลั้วเกล้าไปด้วยผงเผ่า
> เทาธุลีเป็นอันหม่นหมองนัก”

(ลำพระเวส-เทศน์มหาชาติ หรือมหาเวสสันดรชาดกภาคอีสาน 2557 หน้า 20-21)

ภาพชาวบ้านชายหญิงที่เป็นชนชั้นสามัญมีการนุ่งห่มสมตัว ผู้หญิงนุ่งผ้าซิ่นยาวสวมเสื้อทรงกระบอก บ้างแขนยาว บ้างแขนสั้น บ้างแขนกุดหรือแขนในตัว บ้างห่มสไบ ทุกคนแต่งกายดี คล้ายการแต่งกายในบุญประเพณีของชาวอีสาน มีภาพผะเหวดของอำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ดเท่านั้นที่นางพราหมณีเปลือยอกเปลือยเอว เปิดก้นแสดงกิริยาเหยียดหยามดูถูกนางอมิตดา ส่วนชาวบ้านชายนุ่งห่มสมตัวตามกาลเทศะ คือในงานศพในงานฉลอง นุ่งผ้าเหน็บเตี่ยว สวมเสื้อแขนยาวบ้าง แขนสั้นบ้าง การแต่งกายไม่แสดงถึงความยากขัดสน การแต่งกายและบุคลิกของพราหมณ์เท่านั้นที่แสดงถึงฐานะอันต้อยต่ำไม่สูงส่งเหมือนพระเวสสันดรซึ่งสูงส่งขั้นเทพเทวดาคู่กับฐานะทางเศรษฐกิจที่มีสินทรัพย์มากมายสามารถทำบุญให้ทานบริจาคโดยไม่มีข้อจำกัด ตัวละครในภาพผะเหวดจึงเป็นภาพแทนความต่างทางชนชั้นแสดงผ่านการแต่งกายและพฤติกรรมที่บอกรสนิยมและการเบียดขับทางสังคม

4. การต่อสู้ด้านอุดมการณ์ในนิทานผะเหวดสันดรชาดก

นิทานผะเหวดแสดงอุดมการณ์ในสังคมที่มีความต่างทางชนชั้น เป็นอุดมการณ์อำนาจที่อยู่ในบุคคลหลายภาวะ ประการแรกอำนาจรัฐ พระเจ้าสัญชัยและพระเหวดสันดรเป็นภาพแทนการใช้อำนาจรัฐของผู้นำด้วยพฤติกรรมและด้วยตัวบทลายลักษณ์ อำนาจผู้นำแม้นมีหลักศาสนธรรมกำหนดไม่ได้เปิดกว้างอย่างไม่มีข้อจำกัด การใช้ทรัพย์สินในท้องพระคลังต้องฟังคำทักท้วงของประชาชน ห้ามให้ทานช้างมงคลซึ่งเป็นทั้งช้างศึกและช้างมงคลที่บันดาลข้าวปลาอาหารเสื้อผ้าควรให้เพียงน้อยนิดให้พอสมควร ในขณะที่พระเหวดสันดรมีความมุ่งมั่นที่จะให้ทานสินทรัพย์ทั้งหมด แม้อวัยวะสำคัญเช่นดวงตา เลือดเนื้อ ชีวิต ความสุขสบายก็สละเพื่อทานได้ทั้งสิ้น เมื่อพระองค์ทำทานดังความตั้งใจ ประชาชนชาวเมืองเห็นว่าผิดให้ขับออกจากเมืองไปอยู่ป่า อำนาจสูงสุดจึงอยู่ที่ประชาชนซึ่งวิพากษ์กษัตริย์ตนว่า

> “โสปุตโต อันว่าลูกสมเด็จบุพิตรแก่นเหง้า เวสสันดรเจ้าจอมกษัตริย์ ทชฺชา ท่อควรให้เข้าน้ำโภชนะอาหาร เข้าเปลือกเข้าสาร อันตระการด้วยเสื้อผ้า เป็นทานด้วยอันน้อย ก็หากค่อยสมควรงาม แม่นว่าทานผู้ฮับทานก็ดูชอบ ประกอบแท้ดีหลี ส่วนว่าพระภูมีบุตราช เป็นเชื้อชาติขัตติยวงศากถัภาเชติ ดังฤาแลมาให้แล้ว ยังช้างแก้วคุณเมืองแก่พราหมณ์ฝูงเดินเทศ เหตุการณ์สิ่งใด นี้จา
>
> .....สีวิโย อันว่าชาวสีพีราษฎร์ อามาตย์พร้อมเสนา กทฺธา มีใจกริ้วโกรธ สาโหดว่าลูกมหาราชเจ้ากระทำผิด”
>
> (ลำพระเวส-เทศน์มหาชาติ มหาเวสสันดรชาดกภาคอีสาน 2557, หน้า 26)

ประการที่สอง อำนาจในครอบครัว นิทานผะเหวดสันดร เสนอครอบครัวสองรูปแบบ ชนชั้นสูงเช่นกษัตริย์ ผู้หญิงเช่นนางผุสดีนางมัทรีพยายามต่อรองอำนาจในครอบครัวปิตาธิปไตยที่ผู้ชายเป็นใหญ่ ให้ผู้หญิงในฐานะมารดาและภริยาสามารถร่วมทุกข์ร่วมสุขสร้าง

มหาทานคือให้ทานเงินทอง ข้าทาส บริวาร ตลอดจนบุตรทาน โดยไม่เป็นมารขัดขวางปณิธานของสวามี นางมัทรีสามารถใช้ชีวิตในป่าเขาวงกตคีรีแบกภาระหนักกว่าสามีได้อย่างสง่างาม นางมัทรีมีวิถีชีวิตแบบผู้หญิงแกร่งแม้อยู่ในวรรณกษัตริย์ ส่วนนางอมิตดาและนางพราหมณีผู้มีวิถีชีวิตอยู่ในวรรณพราหมณ์ ทุกนางปรารถนาหลุดพ้นจากความทุกข์ที่ต้องทำงานหนักในครอบครัว ต้องการให้สามีรับใช้ตนและให้จัดหาทาสบริวารมารับใช้ ให้ผู้หญิงมีชีวิตสะดวกสบาย ภาวะชายเป็นใหญ่หรือหญิงเป็นใหญ่ในครอบครัวจึงขึ้นอยู่กับหลายเงื่อนไข เช่น วัย ฐานะ ชนชั้น ไม่ได้มีการผูกขาดอำนาจแบบตายตัว มีการต่อสู้ต่อรองระหว่างความเป็นชาย ความเป็นหญิงเพื่อความมีอำนาจในครอบครัว ซึ่งในภาพผะเหวดพื้นที่ทางกายภาพช่างกำหนดให้อยู่ในตำแหน่งต่ำกว่าและอยู่ด้านหลังสามีไม่ว่าจะนั่งหรือเดิน นางอมิตดาจึงเป็นภาพการต่อรองอำนาจในครอบครัวระหว่างภรรยาเด็กกับสามีที่แก่มาก ๆ

ประการที่สาม อำนาจของทุน (Capital) ในการศึกษานี้ใช้ความหมายทุนหรือ Capital ของบูร์ดิเยอ ซึ่งใช้ทุนในความหมายของความสามารถในการกำหนดหรือกำกับชะตากรรมของตัวเองและของผู้อื่น ทุนในความหมายนี้จึงเป็นรูปแบบหนึ่งของอำนาจและทุนเป็นแรงขับทางสังคมที่มีลักษณะสำคัญ 4 ประการ ได้แก่ 1) ทุนวัฒนธรรม (a culture capital) หมายถึงสถานภาพหรือตำแหน่งแห่งที่ของบุคคลในสังคม เช่น พระเวสสันดรเกิดในวรรณกษัตริย์ ชูชกเป็นพราหมณ์ขอทานสัญจรเร่ร่อน 2) ทุนเศรษฐกิจ (an economic capital) ได้แก่ทรัพยากรและความมั่งคั่งทางการเงินเช่นพระเวสสันดรเพียบพร้อมด้วยเงินทอง ช้าง ม้า ข้าทาส บริวาร เสื้อผ้าอาภรณ์ที่มากมายเพียงพอที่จะเลี้ยงประชาชนทั้งบ้านเมือง ส่วนชูชกก็ขอทานจนมีเงินทองได้นับร้อยนำไปฝากเพื่อนบ้านไว้แต่บ้านเรือนเป็นกระท่อมน้อยจวนพังดังตัวบทกล่าวว่า “อิสฺสโร เฮือนมันมีที่เสาอูยองแอย่ง หมาขึ้นแกว่งหางก็ไหว แมวจามไอก็ซ้าย” 3) ทุนสังคม (a social capital) คือทรัพยากรที่แต่ละบุคคลแต่ละกลุ่มมีเช่น บุคคลิก หน้าตา ฐานะทางชนชั้น ชูชกถูกกำหนดให้ขาดทุนทางสังคม มีความอัปลักษณ์ น่ารังเกียจ มีลักษณะบุรุษโทษถูกเรียกว่าเฒ่าผีเผต เฒ่าฮ้ายก่ำปานกาดังตัวบทพรรณนาว่า “อยํ อันว่าพราหรมณ์ผู้นี้ ชิณฺโณ เถ้าแก่ฮ้ายซวดหิบหี่-หิบหี่ ตาเบื้องหนึ่งตี่พานลาน-พานลาน เนื้อหนังยานลอยเด้ง ปูมเพ้งท่อไหไฟ เมื่อมันไปมันก็ไกวโอ้นเอ้นโอ้นเอ้นโหย้นเหย้นไปมา ขี้ตาปานเกล็ดเต่า เหม็นขี้แฮ้ปานน้ำเน่าผีตาย ดังฤามึงนางแลมาหาญเป็นเมียมันได้นี้จา” 4) ทุนสัญลักษณ์ (a symbolic capital) คือสถานภาพชื่อเสียงการได้รับการยอมรับในสังคม ชูชกมีกลลวงสร้างสถานภาพให้พรานเจตบุตรและฤาษีอัจตุดาบสเชื่อว่าตนคือราชทูต ส่วนพระเหวดสันดรได้รับการยอมรับทั้งจากเพื่อนมนุษย์และเทวดา เมื่อพิจารณาทุนในนิทานผะเหวด พระเหวดสันดรมีทุนเศรษฐกิจ ทุนวัฒนธรรม ทุนสังคม ทุนสัญลักษณ์เหนือกว่าชูชก แต่ไม่ได้ใช้ทุนที่เหนือกว่ากดขี่แต่ใช้ครอบงำ ชูชกขาดทุนทางสังคม ขาดมารยาทในการบริโภค ทุนเศรษฐกิจจึงเป็นภัยแก่ชูชกคือท้องแตกตาย สินทรัพย์ไม่มีทายาทมารับกลายเป็นทรัพย์สินของรัฐ ทุนสังคมคืออุปนิสัยบุคลิก รสนิยมการกินของชูชกเป็นสิ่งที่ทำให้ชูชกต้อยต่ำมีความต่างทางชนชั้นยิ่งกว่าทุนเศรษฐกิจ ส่งผลให้ชูชกมีสภาพที่น่าเวทนาที่สุด

"โสอสกฺโกนฺโต เถ้าก็กินลื่นลันพันประมาณ จวบอาหารหอมฮื่น ใจเถ้าชื่นชมยินดี เถ้าก็เก็บขาหมูใส่ลีไล่-ลีไล่ เก็บขาไก่ใส่ลีลัน-ลีลัน ขาหมูมันพราหมณ์เถ้าผัดแฮ่งเคี้ยว ปากพราหมณ์เบี้ยวหนีกัน ขี้มูกมันก็ไหล น้ำลายมันก็ย้อย น้อยบ่นาน อาหารก็ไค่คุงคาง เถ้าฟางตายใจสิขาด ธาตุสิแตกเฮฮน หนหวายหลายลื่นลัน ตาเถ้าก็เหลือซ้นอยู่พานลาน พานลาน แลนา"

(ลำพระเวส–เทศน์มหาชาติ หรือมหาเวสสันดรชาดกภาคอีสาน 2557, หน้า 192)

การใช้ทุนเศรษฐกิจของพระเหวดสันดร เป็นการสร้างหนทางสู่นิพพานที่มีผู้รับประโยชน์หลายระดับ ทั้งภายในอาณาจักรและภายนอกอาณาจักร คือประชาชนได้รับข้าวปลาอาหาร เสื้อผ้า เพื่อนบ้านที่ประสบปัญหาขาดแคลนอาหาร ฝนแล้ง ข้าวกล้าตาย ก็ได้รับความช่วยเหลือ แม้วัตถุอันไม่ควรให้ทานเช่นอิตถีทาน อุสุภทานพระเหวดก็ทาน "ปฏิยาเทหิ เจ้าจงตกแต่ง สรรพะแผ่งเครื่องของทาน ดูตระการแวนยิ่ง ให้ได้แลสิ่งแลเจ็ดฮ้อย คือว่า ช้างก็ให้ได้เจ็ดฮ้อย ม้าก็ให้ได้เจ็ดฮ้อย รถก็ให้ได้เจ็ดฮ้อย นางก็ให้ได้เจ็ดฮ้อย แม่งัวนมก็ให้ได้เจ็ดฮ้อย ข้าชายก็ให้ได้เจ็ดฮ้อย ข้าหญิงก็ให้ได้เจ็ดฮ้อย" จากเนื้อความดังกล่าวนี้ทุนเศรษฐกิจ โดยการจัดการแบบไร้ขอบเขตของพระเหวดสันดรทำให้สังคมใช้ความรุนแรงกับพระองค์คือขับไสให้อยู่ป่าในเพศของดาบสผู้ถือศีลบริสุทธิ์ และส่งผลให้มเหสีและโอรสธิดาถูกสังคมใช้ความรุนแรงอย่างป่าเถื่อนจนขาดความสุข ทุนจึงส่งผลหลายด้านในเรื่องนี้ คือทุนเป็นเงื่อนไขในการสร้างอำนาจและเปลี่ยนแปลงตำแหน่ง การกระจายทุนระหว่างชนชั้นไม่เท่าเทียมกัน ภาพวาดของชูชกเปรียบเหมือนพื้นที่ทางสังคมอันไม่มีใครต้องการชูชกจึงช่วงชิงอำนาจผ่านทุนที่มีอย่างจำกัด

5. บรรทัดฐานทางสังคม

บรรทัดฐานทางสังคมคือแบบแผนพฤติกรรมที่เป็นมาตรฐานของสังคม มีไว้เพื่อแก้ปัญหาพื้นฐานของสังคมและมีหน้าที่ทำให้สังคมคงสภาพอยู่ได้ ภาพวาดนิทานผะเหวดสันดรแสดงบรรทัดฐานทางสังคมผ่านจารีต (More) และวิถีชีวิตชาวบ้าน (Folkway) จารีตเป็นบรรทัดฐานทางสังคมที่มีความสำคัญมาก ผู้ที่ไม่ทำตามจะมีผลกระทบต่อสังคมจึงมีข้อห้ามต่าง ๆ มากมาย ในภาพผะเหวดตอนมาลัยหมื่นมาลัยแสนและพระมาลัยโปรดสัตว์นรก มีภาพแสดงการห้ามฆ่าคนห้ามฆ่าสัตว์ ห้ามทำร้ายกัน ห้ามลักขโมย ห้ามประพฤติผิดประเวณี ผู้ทำผิดข้อห้ามเหล่านี้คือผิดศีลห้า ซึ่งเป็นธรรมขั้นพื้นฐานของพุทธศาสนา ผู้ทำผิดจารีตเมื่อตายแล้วมีโทษรุนแรง กลายเป็นเปรตตกนรกถูกทรมานให้เจ็บปวดทุกข์ทรมาน เช่นเอาน้ำร้อนกรอกปาก ถูกสุนัขดุร้ายรุมกัด ถูกคมหอกคมดาบทิ่มแทง ถูกเหยี่ยวถูกแร้งถูกกาใช้จงอยปากแหลมคมจิกตี ถูกคมหนามงิ้วทิ่มแทง ภาพวาดบางชุดแสดงปัญหาลักขโมยและอาชญากรรมในชุมชน เช่น การฆ่าช้างเอางา การฆ่าสุนัขเอาฟัน การขโมยพืชผักสวนครัว ข้อห้ามเหล่านี้เป็น

การขู่ด้วยภาพ เป็นบทลงโทษที่รุนแรงและเป็นภาพที่ช่างเน้นมาก ยกเว้นภาพที่มีจุดมุ่งหมายวาดเพื่อขายจะตัดทอนคำสอนนอกเรื่องนิทานผะเหวดสันดรออก ส่งผลต่อแกนเรื่องที่ขาดหายไป ส่วนวิถีชาวบ้านที่แสดงผ่านเรื่องคือวิถีชีวิตของผู้หญิงในการเลือกสามีที่ไม่เหมาะสม หรือวิถีชีวิตของผู้หญิงที่ถูกเลือกไม่อาจเป็นฝ่ายเลือกได้ เช่นนางอมิตดาผู้มีสามีแก่อัปลักษณ์ เป็นการทำผิดวิถีชาวบ้าน จึงถูกลงโทษด้วยการนินทาด่าว่าถูกทุบตี ไม่คบหาสมาคม ซึ่งข้อห้ามเช่นนี้ชุมชนมีไว้เพื่อวางกรอบพฤติกรรมของคนแก่และคนสาวเช่น

“เฒ่าแก่แล้วหลงโลภเมียสาว เฒ่าหัวขาวฟ่ำเฟือนนำชู้
เฒ่าซูหลู่นอนแต่ส้วมนำเมีย เฒ่าซำเซียนำสาวส่ำน้อย”

(กาพย์หลานสอนปู่)

อย่างไรก็ตามวิถีประชาที่โดดเด่นในภาพวาดนิทานผะเหวด คือภาพแสดงประเพณีละเล่นรื่นเริงในงานศพและงานฉลอง เป็นภาพวาดที่มีความแจ่มใสมีชีวิตชีวาคือภาพการเล่นดนตรีและการฟ้อนในขบวนแห่ ภาพแสดงเครื่องดนตรีอีสาน การแต่งกายของหมอฟ้อนและท่าฟ้อน เครื่องดนตรีในภาพได้แก่แคน กลองยาว ฉาบ ปี่ ส่วนการฟ้อนเป็นการฟ้อนเกี้ยวกันชายหญิงและในขบวนแห่รื่นเริงมีการหามไหเหล้าพื้นบ้านที่เรียกว่าอุ ส่วนการเล่นพื้นบ้านมีการเล่นหัวล้านชนกัน ฉากที่แสดงวิถีชาวบ้านคือกระท่อมชูชก บ่อน้ำ สระน้ำ ที่ชาวบ้านตักน้ำดื่มน้ำใช้ร่วมกัน เป็นพื้นที่ทางสังคมของหญิงแม่บ้านที่มาดักทำร้ายนางอมิตดา ภาพวาดนิทานผะเหวดที่ช่างพื้นบ้านวาดสามารถบันทึกวัฒนธรรมท้องถิ่นไว้อย่างกลมกลืนกับเนื้อเรื่อง ในขณะที่ภาพวาดจากส่วนกลางซึ่งเป็นพุทธพานิชย์จะขาดภาพประกอบเหล่านี้ ภาพนี้ไม่อาจเรียกว่าภาพกากได้เพราะเป็นภาพที่วาดเต็มโครงสร้างของกรอบภาพไม่ใช่ภาพย่อยเพียงเล็กน้อย ประเพณีพื้นบ้านนับเป็นสิ่งบ่งชี้ความเป็นศิลปะพื้นบ้าน (Folk Arts) โดยแท้ ยิ่งเมื่อพิจารณาตัวบทลายลักษณ์จะเห็นความกลมกลืนระหว่างภาพกับวิถีชุมชน เช่น รายการอาหารอันหลากหลายที่ชูชกกินจนท้องแตกตาย

“ภุญชิตวา เถ้าก็กินเข้าน้ำโภชนะอาหารอันหวานจ้อยจืด เครื่องประณีตน้ำนมงัวของกินนัวหลายหลาก มีมากยิ่งหนักหนา อันพระญาบุรมศรีสญชัยให้แต่งแปลงไว้ คือว่าเข้าต้มแลเข้าหนมแหนบเข้าเขี้ยบแลเข้าทรายหอมหลายเข้ามธุปายาสเข้าปากแลเข้ามันเข้าหนมตาควายใส่หมากพร้าวเข้าจ้าวใส่มันหมูสตฺตุภตฺตญจ คือ เข้าสตุก้อนสตุย่อย อ่อยห่อยกับมันปลาเข้าแดกงาอันหอมยิ่งยวดเข้าขวดแลสาลีวงเข้าผงปันเป็นกลีบ เข้าลีบกับน้ำตาล เป็นเครื่องหวานแก่อี่เถ้า ภุตฺตสูปำ บ่ท่อแต่น้ำ แม่นว่าข้าวแลแกงทั้งหลาย อันนายครัวหลวงหากแต่งแปลงไว้ คือว่าจืนไข่แลจืนมัน สัพพะสรรพ์ปิ้งจี่หมกหมอกหมี่แลกระหนาบลาบชว้าแลซุบยำผักนำตับกับปลาบ้ำกุ้งหม้ำกับงาปิเครื่องจิแล

เครื่องจ้ำน้ำแจ่วกับซี้นต้มแกงส้มใส่เข้าปุ้นลาบขุ้นใส่ตับหลาย ลาบควายใส่เพี้ยย่อหมก หมอกหม้อใส่เข้าเบือหมากเขือกับปลาแดกถั่วแปบกับน้ำผัก อี่เถ้าพราหมณ์มักพาโล”

(ลำพระเหวด-เทศน์มหาชาติ หรือ มหาเวสสันดรชาดกภาคอีสาน 2557, หน้า 192)

6. ความอนาจารในผ้าวาดภาพผะเหวด

ผ้าวาดภาพผะเหวดแบบสองมิติและสามมิติที่ช่างพื้นบ้านวาดอย่างมีอิสระ มีภาพโป๊ภาพเปลือยหลายภาพจัดได้ว่าเป็นภาพศิลป์แนว Erotic มีภาพการเปลือยกายโชว์อวัยวะเพศชาย มีภาพการเปลื้องเสื้อผ้าของฝ่ายหญิง มีภาพการนุ่งสั้นเปิดช่วงขาด้านหน้าที่งาม มีภาพการเล้าโลมหญิงของชายผู้เป็นสามี มีภาพเปลือยของสัตว์นรกที่เรียกว่าเปลือยกายเหมือนเปรต ภาพ Erotic แนวนี้ในศิลปะประเพณีที่เคร่งจารีตโดยเฉพาะภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏมี ความรู้สึกของชาวบ้านเมื่อเพ่งดูภาพเหล่านี้ที่พราหมณ์ชูชกแสดง จึงรู้สึกขันไม่เห็นว่าเป็นผิด ความโป๊ความเปลือยในภาพเป็นสิ่งแสดงภาวะต่ำต้อยไร้สกุลมิใช่เป็นสภาพอนาจารเท่านั้น ส่วนภาพเปรตเปลือยในนรกเป็นภาพที่สร้างความรู้สึกน่ากลัว สร้างบทบาทของยมบาลในฐานะผู้ลงโทษคนชั่วด้วยหอกยาวปลายแหลมคมทิ่มแทงคนบาปให้เลือดตกอาบร่างกาย ปัจจุบันภาพส่วนนี้หายไปจากผ้าผะเหวดและหายไปจากภาพจิตรกรรมที่ตกแต่งวัด เพราะชาวบ้านกลัวไม่สนับสนุนให้วาดภาพนรก เน้นภาพสวรรค์แทน แสดงความคิดที่มุ่งสุขนิยม ไม่เน้นการกล่อมเกลาทางสังคมผ่านข้อมูลสองทางทั้งด้านบวกและลบ

7. ความหมายเชิงสัญญะของตัวละคร

นิทานผะเหวดสันดรมีกระบวนสื่อสารหลายรูปแบบ เช่น การเทศน์เสียงเดี่ยว การเทศน์หลายธรรมาสน์ การประกอบพิธีอัญเชิญพระเหวดสันดรเข้าเมือง การเล่าด้วยภาพวาดผ้ายาว ซึ่งคล้ายภาพยนตร์มีทั้งภาพมีทั้งเพลง (เทศน์แหล่) มีการกระทำ ทั้งเสียง ทั้งเรื่อง ทั้งภาพวาด สามารถสื่อความหมายหลายแบบ โดยตัวละครเป็นสัญญะที่แสดงมุมมองต่อระบบสังคมวัฒนธรรม ตัวละครเป็นรูปสัญญะที่แสดงความหมายสัญญะ

ภาพวาดกัณฑ์ต้น ๆ เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับเทพบนสวรรค์ คือพระมาลัยและพระพุทธองค์กับพระอินทร์และเทพบริวารอันได้แก่เทพบุตรเทพธิดา ความหมายโดยตรงคือการปรารภเหตุการเล่านิทานผะเหวดสันดรว่าหากฟังเทศน์เรื่องนี้จบภายในหนึ่งวันผู้ฟังจะได้ไปสวรรค์ ส่วนความหมายที่แฝงอยู่คืออำนาจหรือบารมีของพระอรหันต์และพระพุทธเจ้าสูงส่งเทียมเท่าเทพในศาสนาพราหมณ์คือพระอินทร์ นับเป็นการสร้างคติความเชื่อใหม่ซึ่งทำให้คติความเชื่อเดิมหมดคุณค่าหรืออ่อนตัวลง เช่นเดียวกับพฤติกรรมที่พราหมณ์เมืองกลิงคราษฎร์ พราหมณ์ชูชกพราหมณ์แปลงขอช้างขอม้าขอรถขอโอรสธิดาขอมเหสี ความหมายโดยตรงเป็นการสร้างทานบารมีของพระเหวดสันดร แต่ความหมายแฝงที่ซ่อนอยู่เหมือนการเล่นซ่อนหา คือการสร้างกษัตริย์ธรรมาภิบาลที่ยอมรับการเปลี่ยนทุนเปลี่ยนอำนาจให้ประชาชนและขุนนางหากทำผิดฮีตบ้านคลองเมืองตามความเห็นของประชาชน อำมาตย์ และขุนนาง

ส่วนตัวละครผู้หญิงได้แก่นางผุสดี นางมัทรี นางอมิตดา นางพราหมณี เมื่อตีความหมายโดยตรงคือผู้คนที่เกิดมาไม่ได้มีอิสระ ชีวิตเป็นสมบัติของผู้อื่นคือเป็นสมบัติของผู้ชายที่เป็นพ่อและสามีด้วยกฎเกณฑ์ของสังคมที่ผู้ชายเป็นฝ่ายได้แต่ผู้หญิงเป็นฝ่ายเสีย หากค้นหาความหมายแฝงที่ซ่อนอยู่พฤติกรรมของผู้หญิงมีลักษณะล้อเลียนประชดประชันค่านิยมที่ปลูกฝังในสังคมที่ไม่มีใครลุกขึ้นมาคัดค้าน เช่นการเสพย์สุขในเรือนร่างที่งดงามราวเทพสร้างของผู้หญิงคือ ตาดำสนิท ขนคิ้วดำสนิท หน้าท้องแบนราบ นมเต่งตึง ผมไม่หงอก สืบเผ่าพันธุ์มีทายาทดีมีชื่อเสียง สามารถช่วยนักโทษประหารได้และเป็นมเหสีของพระราชา นอกจากนี้มีการล้อเลียนอำนาจของผู้ชายในครัวเรือนที่ครอบงำผู้หญิงด้วยการลุกขึ้นมาต่อรองเพื่อเปลี่ยนแปลงอำนาจของผู้ชายที่กดขี่บังคับกายใจของผู้หญิง ความหมายของรูปสัญญะที่ตัวละครสื่อความหมายสัญญะจึงมีทั้งความหมายที่เป็นเรื่องราวของนิทาน และความหมายที่เป็นระบบสังคมวัฒนธรรมที่แฝงอยู่โดยความหมายเป็นกลไกของการสื่อสารและการต่อสู้ทางสังคม

8. ความเปลี่ยนแปลงของผ้าผะเหวด

ผ้าผะเหวดเป็นศิลปกรรมของชาวบ้าน (Folk Art) ที่มีการประกอบสร้างอย่างต่อเนื่องนับร้อยปีบทบาทหน้าที่สำคัญคือเป็นส่วนหนึ่งของประเพณีบุญผะเหวดหรือบุญมหาชาติ หน้าที่โดยตรงคือบอกเล่านิทานผะเหวดสันดรผ่านภาพเขียนในหลายลักษณะ เช่น เป็นผ้าศักดิ์สิทธิ์ในพิธีอัญเชิญพระเหวดสันดรเข้าเมือง ในชุมชนขนาดใหญ่ชาวบ้านทุกวัยจะพร้อมใจกันกระทำพิธีอัญเชิญสี่กษัตริย์หรือหกกษัตริย์ คือพระเหวดสันดร นางมัทรี กัณหา ชาลี นางผุสดี พระเจ้าสัญชัยจากเขาคีรีวงกตซึ่งเป็นป่าเข้าสู่เมืองคือกรุงสีพีหรือวัดในหมู่บ้าน ชุมชนชาวนาที่พระภิกษุและผู้สูงอายุเข้มแข็งบรรยากาศตอนแห่พระเหวดสันดรเข้าเมืองจะสนุกและชาวบ้านรวมกลุ่มแสดงความสามัคคีอย่างเข้มแข็ง โดยเชื่อว่าการเกษตรกรรมจะได้ผลดีข้าวปลาอาหารสมบูรณ์ แต่ในชุมชนเมืองที่ผู้คนค้าขายและรับราชการการแห่ผ้าผะเหวดไม่มีความหมาย ไม่มีความสำคัญ บางแห่งตัดพิธีแห่ผ้าผะเหวดออกไปโดยให้เหตุผลว่าเสียเวลา ต้องทำงานอื่น บทบาททางสังคมของผ้าผะเหวดจึงลดลง นอกจากนี้หากวัดสร้างศาลาการเปรียญขนาดใหญ่จะวาดจิตรกรรมฝาผนังเรื่องผะเหวดสันดรไว้รอบ ผ้าผะเหวดจึงหมดบทบาทด้านการประดับตกแต่งซึ่งเป็นประโยชน์ใช้สอยสำคัญอีกประการหนึ่ง เยาวชนรุ่นลูกหลานจึงขาดโอกาสได้เห็น ได้สัมผัสกับผ้าผะเหวดในพิธีอัญเชิญสี่กษัตริย์เข้าเมือง ซึ่งเป็นการแสดงบทบาทสมมติที่ชาวบ้านเป็นผู้แสดงร่วมกันด้วยศรัทธาและเชื่อมั่นในผลบุญ เมื่อขาดพิธีความคิดมุมมองที่มีต่อผ้าผะเหวดจึงเปลี่ยนไป เช่น ศรัทธาน้อยลง ความเชื่อมั่นในอานิสงส์ของการฟังเทศน์ให้ครบสิบสามกัณฑ์แล้วได้ขึ้นสวรรค์ก็สั่นคลอน คงเหลือเฉพาะผู้มีอายุมากที่ฟังธรรม ในชุมชนขนาดเล็กบางวัดมีพระภิกษุเพียงรูปเดียว ความต่อเนื่องของประเพณีและการทำบุญให้ครบทุกขั้นตอนแทบเป็นไปไม่ได้ ขั้นตอนที่ถูกตัดออกคือการแห่ผ้าและการเทศน์ธรรมแบบครบถ้วนมีคุณธรรม การทำบุญเปลี่ยนแปลงจากการทำบุญเพื่อฟังธรรมเป็นการทำบุญให้ทานที่เน้นการบริจาคให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับแล้ว เสียงการเทศน์แถมสมภารคือประกาศยกย่องให้พรผู้บริจาค

เงินดังกลบเสียงเทศน์ผะเหวดจนแทบไม่ได้ยินเสียงเทศน์ผะเหวด ส่งผลให้ตัวบทหรือคัมภีร์ผะเหวดขาดการสื่อสารไปยังชาวบ้าน การกล่อมเกลาทางศีลธรรมด้วยนิทานผะเหวดจึงลดทอนไม่ถูกผลิตซ้ำในด้านการรับสาร การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือวิธีการเขียนภาพผะเหวด วิธีการเขียนในจารีตเดิมใช้การวาดภาพลายเส้นแล้วระบายสีน้ำ ผู้วาดต้องอ่านนิทานผะเหวดสันดรให้จบให้เข้าใจอย่างถ่องแท้ แล้วกำหนดว่าแต่ละกัณฑ์มีรูปประกอบเป็นอะไรมีฉากเป็นอะไร ฉากส่วนใหญ่จะเป็นสีเขียวของต้นไม้แซมแทรกในทุกบริบทไม่ว่าจะเป็นเมืองเป็นบ้านเป็นป่า โดยพื้นที่ป่ามีต้นไม้ นก ช้าง กวาง สัตว์ป่าและสัตว์น้ำมีมากกว่าพื้นที่อื่น ๆ อย่างไรก็ตามภาพวาดแบบเก่าที่เป็นสองมิติฉากที่เป็นพื้นที่ธรรมชาติมีมากกว่ารูปตัวละครในทุกกัณฑ์ ส่วนภาพวาดยุคหลังที่เป็นภาพสามมิติมีเฉพาะรูปตัวละครไม่มีฉากจึงขาดพื้นที่สีเขียวและพื้นที่ทางวัฒนธรรม ขาดมิติที่ผสานกลมกลืนระหว่างฉากและรูป รูปตัวละครแข็งทื่อไม่สร้างความรู้สึกเชิงสุนทรียภาพ และภาพไม่สอดคล้องกับตัวบททางวรรณกรรม เป็นพุทธพานิชย์ที่มีความง่ายแต่ไม่งาม ภาพวาดถูกลดทอนความศักดิ์สิทธิ์ลง แนวโน้มในอนาคตภาพวาดผ้าผะเหวดอาจเป็นเพียงภาพอดีตที่เก่าแก่ทรุดโทรมตามเวลา สำนึกของกลุ่มชาติพันธุ์ทางพุทธศาสนาในหมู่คนรุ่นใหม่อาจเลือนลางขาดความสืบเนื่องกับประเพณีบุญผะเหวด โดยเชื่อว่า พ.ศ. 2550 เป็นกึ่งพุทธกาลที่พยากรณ์ว่าพุทธศาสนาจะสิ้นสุดเมื่อมีอายุครบ 5,000 ปี

9. การสร้างพิพิธภัณฑ์ผ้าวาดภาพผะเหวดสันดร

ชุมชนหมู่บ้านขนาดใหญ่ห้าร้อยหลังคาเรือนขึ้นไปจะมีวัดประจำหมู่บ้านที่สามารถดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็ง มีความต่อเนื่องและมีความเปลี่ยนแปลงในชีวิตประจำวันอยู่ตลอดเวลา ชุมชนระดับตำบลทุกแห่งให้ความสำคัญกับประเพณีบุญผะเหวดหรือบุญใหญ่ โดยถือว่าเป็นกิจที่ต้องทำเพราะพ่อแม่ปู่ย่าตายายพาทำ ส่วนการเรียนรู้การเข้าใจแก่นสารของประเพณีแตกต่างกันตามวัย คนรุ่นใหม่ต้องการให้ประเพณีสนุกเพลิดเพลินมีเสียงดนตรี มีการฟ้อน มีการเต้น คู่กับการทำบุญให้ทานคู่กับการสวดมนต์และรับพร แต่ไม่ประสงค์จะฟังเทศน์ผะเหวดสันดรไม่ว่าจะฟังหนึ่งกัณฑ์หรือสิบสามกัณฑ์ ซึ่งเป็นเรื่องที่ผู้อาวุโสและพระเถระผู้อาวุโสหนักใจ วัดบางแห่งคณะกรรมการวัดรวบรวมวัตถุที่ใช้ในประเพณีบุญผะเหวดไว้แต่ไม่เป็นระเบียบระบบ วัตถุที่รวบรวมไว้คือผ้าวาดภาพผะเหวด ธง วงฉัตรหรือพวงฉัตร ต้นฉัตร กระดาษสีที่ตัดลวดลายต่าง ๆ ตุ่มน้ำมนตร์หรือขันน้ำมนตร์ ธรรมาสน์เทศน์ ทางมะพร้าวสานเป็นรูปนก รูปปลา ทำเป็นพวงห้อยระย้าอย่างสวยงาม รังต่อเสือ รังผึ้ง รังนก ดอกไม้แห้งร้อยเป็นพวงเช่นดอกจานแห้ง ดอกสะแบงแห้ง ดอกสโนแห้ง ตัวต่อที่ประดิษฐ์จากลูกมะพร้าว นอกจากนี้ยังมีพวงฉัตรที่ประดิษฐ์จากหลอดกาแฟ สัตว์น้ำสัตว์ปีกที่ประดิษฐ์จากขวดน้ำแก้วน้ำพลาสติก จุดมุ่งหมายในการรวบรวมเพื่อเก็บไว้ใช้ในปีต่อไป

วัดบางแห่งวัตถุที่ใช้ประดับตกแต่งศาลาโรงธรรมสามารถจัดเป็นพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านได้ โดยให้มีจุดเน้นที่ภาพวาดผะเหวดที่มีพลวัตหลากหลายรูปแบบ ทั้งภาพวาดแบบเน้นเส้น ภาพวาดแบบเน้นสี ภาพสองมิติ ภาพสามมิติ ภาพจิตรกรรมฝาผนัง โดยให้ชุมชนและ

โรงเรียนมีส่วนร่วมในการจัดพิพิธภัณฑ์จัดการเรียนรู้ ทั้งจากภาพและจากตัวบทวรรณกรรม รวมทั้งจัดให้มีกิจกรรมการอ่านทำนองเสนาะ การอ่านทำนองเทศน์จากปราชญ์พื้นบ้านทั้งในเวลาปกติธรรมดาและเวลาที่เป็นช่วงนักขัตฤกษ์หรืองานบุญ การจัดพิพิธภัณฑ์ภาพผะเหวดและการจัดกิจกรรมฝึกอ่านนิทานผะเหวดสันดรทำนองต่าง ๆ จะเป็นการช่วยพัฒนาทักษะการอ่านการเขียนของฝ่ายสมณะให้สูงยิ่งขึ้น และสามารถใช้สุนทรีภาพในการสืบสานการสอนศาสนธรรมได้ด้วย ดังนั้นชุมชนหมู่บ้านจึงควรมีพิพิธภัณฑ์ที่แสดงประเพณีบุญผะเหวดร่วมกับประเพณีอื่น ๆ ไว้เป็นสถานศึกษาของชุมชน โดยชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดแบบบ้านวัดแห่งภูมิปัญญาสืบไว้

.....

ผู้เขียน

รศ.ดร.จารุวรรณ ธรรมวัตร

ดร.พรรณยุพา ธรรมวัตร

ข้อมูลผ้าวาดภาพผะเหวดสันดรชาดก

1. ผ้าวาดจากวัด อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี
2. ผ้าวาดจากวัด อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี
3. ผ้าวาดจากวัด อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด
4. ผ้าวาดจากวัด อ.เมืองร้อยเอ็ด จ.ร้อยเอ็ด
5. ผ้าวาดจากวัด อ.หนองสูง จ.มุกดาหาร
6. ผ้าวาดจากวัด อ.สามชัย จ.กาฬสินธุ์
7. ผ้าวาดจากวัด อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น
8. ผ้าวาดจากวัด อ.เมืองขอนแก่น จ.ขอนแก่น
9. ผ้าวาดจากวัดบ้านโนนสะแบง อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม
10. ผ้าวาดจากวัดบ้านมะกอก อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม
11. ผ้าวาดจากวัดบ้านท่าแร่ อ.บรบือ จ.มหาสารคาม
12. ผ้าวาดจากวัดบ้านขามเฒ่า อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม
13. ผ้าวาดจากวัดศรีชมชื่น กำแพงนครเวียงจันทน์ สปป.ลาว

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กุลนิจ คณะฤกษ์. การศึกษาร่ายยาวมหาเวสสันดรชาดก พระราชนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542.

คงเดช ประพัฒน์ทอง. พระบฏ. ในพระบฏและสมุดภาพไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2527.

คณะสงฆ์ภาค 9. ลำพระเวส-เทศน์มหาชาติ. มหาสารคาม: สารคามการพิมพ์, 2557.

เฉลิม สุขเกษม. สารานุกรมมหาเวสสันดรชาดก. พระนคร: แพร่พิทยา, 2509.
จักรพันธ์ วิลาสินีกุล. พลังการวิจารณ์ทัศนศิลป์. กรุงเทพฯ: มิ่งมิตร, 2547.
ชัยณรงค์ ดีอินทร์. "พระเทวาภินิมมิต (ฉ่าย เทียมศิลป์ไชย). "วารสารศิลปากร ปีที่ 49 ฉบับที่ 2 (มีนาคม-เมษายน 2544): 16-29.
ชนิต อยู่โพธิ์ และศิลปะ พีระศรี. "จิตรกรรมบนผืนผ้าหรือพระบฎ." นิตรสารศิลปากร. ปีที่ 3 เล่ม 4 (พฤศจิกายน 2502): 39-48.
นัดดา หงส์วิวัฒน์. ทศชาติชาดกกับจิตรกรรมฝาผนังเวสสันดรชาดก ภูริทัตชาดก จันทกุมารชาดก นารทชาดก วฑุรชาดก. กรุงเทพฯ
ปรมินท์ จารุวร. กาญจนนิมิต: คติชนเนื่องด้วยความเชื่อและประเพณีสวดพระมาลัยที่บ้านหนองขาว. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2554.
ปฐม หงษ์สุวรรณ. คติชนกับชนชาติไท. มหาสารคาม: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2554.
มณี พยอมยงค์. การวิเคราะห์และเปรียบเทียบมหาชาติฉบับภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคอีสานและภาคใต้. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ , 2519.
วินัยธร มานพ ปาละพันธ์, พระครู. รูปแบบการสื่อสารและการพัฒนาทำนองแหล่เทศน์มหาชาติภาคกลาง. วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2551.
ศิราพร ณ ถลาง. ทฤษฎีคติชนวิทยา: วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2551.
สมชาย นิลอาธิ. "พระเทวาภินิมมิต จิตรกรเอกชาวอีสานในราชสำนักจักรีวงศ์." วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ 13 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มีนาคม 2530) 2530.
สุภาพรรณ ณ บางช้าง. มหาชาติและประเพณีเทศน์มหาชาติ ใน มหาชาติเอกสารประกอบการประชุมวิชาการและการเทศน์มหาชาติ 21-22 มีนาคม 2524. ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ,2524.

ภาษาอังกฤษ

Kaiser, Thomas. Painted Songs. Arnoldsche Art Publishers. Stuttgart, Ethnographic Museum of the University of Zurich. 2012.
Bonnie Pacola Brereton and SomroayYencheuy. Buddhist Marols of Northeast Thailand Reflections of Isan Heartland. Chiangmai, Mekong Press, 2010.
Lefferts, Heledom, 2006/2007. "The Bun Phra Wet Painted Scrollo of Northeastern Thailand in the Walters Art Museum." Journal of the Walters Art Museum 64/65: 99-118.